

**IBUKU LYA MBATIKO ISI SIKULONDIWA
UKUKONGESIWA PAKUBIKA UBUTULI
KU BAKIKULU NABALINDWANA BABO
BABOMBELIWE IKIPAHU**

Amasyu Ghakwanda

Ubwingi bwa fipahu ifi fikubombiwa kubakikulu nabalindwana bukwisa nukindana pakati pabakikulu na banyambala, kangu pakati pabana abalomyana nabana abalindwana muno nkisu kya Malawi. Ikipahu kubakikulu na balindwana kikupangisya kangu ukuti ikisu kya Malawi kitoliwe ukuya nkyeni. Boma lya Malawi liperiwe ukuti limashe indamyo shakubabombera ikipahu abakikulu nabalindwana. Boma litendekisye indaghiro syamaka fiyo isyakutula nukumasya indamyo iyi. Kangu kwandisya imbombo yolekanalekana iyo inongwa yake yakutola indamyo yakipahu kubakikulu na balindwana. Bunduna ghoketa ukuti pangayagha ukukindana pakati pa bakikulu na banyambala, ichtukuko cha nkaya kangu ukubika ubutuli ku wandu, ghubombera pampene nifibughatilira inyingi pa mbombo yakutola indamyo yakipahu iyi. Bunduna ubu kangu ghubika njira shake sholekanalekana syakutola ikipahu iki abakikulu na balindwana bakwaghana nako.

Indaghiro ni mbombo syakutolera ikubahu siliko; lore syakitima ukuti abakikulu nabalindwana muno M'malawi bakali bikutamiwa nikipahu kyakikindanakindana nongwa ya kutoliwa kwafighutira ukuyapampene pamu ukubomba imbombo mwakwiyipa pakutola ikipahu.

Abakikulu na nabalindwana bikwagha indamyo nyingi fiyo pakubwagha ubutuli kangu ubwanaloli ukufuma kufibughatira ifi fikaya nubutuli kufipahu. Nalinga ifibughatira ifi fikaya nu butuli, ubutuli bwake bukaya bwabwanalori pamu bugholofu. Abakikuluabingi abo babombeliwe ikipahu bighanire ukulonda ubutuli kubanyafyale babo pamu nakumakoloti gha ntwaya. Banyafyale na makoloti gha nkaya ghakutoliwa ukubatula aba batamiwe nifipahu. Banyafyale na bamakoloti bakaya nako nakumo kwakuntwala uyu atamiwe ni kipahu. Kangu pakaya ukuyowesania pamu ukukolelana pakati pa bamalafyale nawafipatala, abafipatala na wa nkaya. Pakutola ikipahu kubakikulu na balindwana, indamyo isi siyobingwe simalike.

Bunduna ubu buhobwike fiyo ni mbombo iyi yabombiwe ukuketesha kanunu ukuti paye buku lya ndaghiro sya kabikiro ka butuli kubabombiriwa kipahu nubuketi wakabombero ka findu kuya njira yimo yoketeesya ukuti pali ukoleranako pakati pa bosa aba bapalamasiwe ni mbombo yakutula abo babombiriwe ikipahu. Buku ili likayagha lyabutuli fiyo pakuketa ukuti ubutuli fwana pamo ghobika pankyeni abo babombeleleliwe ikipahu ukupeliwa kabaliro kosa. Mwa imbatiko isi syubika indaghiro sha umu uyu abombeleleliwe ikipahu angambilira ubutuli ufumira/kusoka ku bandu na fibughatira ifyingi mtwaya (M'temi wabatemi/Mwanafyale nkulumba T/A). Ifibughatila fikutula ababombiliwa kipahu nkaya, makomiti ghakuketa fyamunyegha pasi pa indaghiro sha kisu iki ghoketa syabweghi, ukumalika kwa bweghi namikalilo ghambweghi. Ifibughatira fikutula ukumalisya ukukindana kusita kubuka kwi koloti. Ulubatiko ulu lukuyowa kangu umu nifibughatilira fya boma fingabombera imbombo mwakukoleranako pimbombo yakubika ubutuli pababombeliwa kipahu. Maofesi ni fibughatilira ifi fyo fipatala, OSC>s ofesi yakutula babombiliwa kipahu kupolice, ofesi yakutula abandu pa boma, bunduna wakuketa ukuti pangayagha ukukindana pakati pa banyambala nabakikulu, dipatimenti yoketa fya filima, ibughatira lyakuketa fyabwabuke wa bandu, ofesi yakwambirira amadandaulo gha bandu ya OMBUDSMAN, ofesi yoketa fya kyuma nukatundu wa bandu abafwe ya Administrator General, makoloti nabosa abo bakubika ubutuli pabupalamasiyi bwa ndaghiro.

Kwisira mukukolerana uko kulipo pakati pafibughatilira na maofesi, imbatiko isi sikuketa ifyo babombombeliwa kipahu ayenulusubiro ukuti fipombombeliwa usoka ku buyo ghokwambilira ubutuli bwankaya ufikira maofesi na kufibughatilira fya boma. Ndaghiro isi siketeesha kangu umu wakwambirira akogho ufumira kubabombeleleliwa kipahu bayeghe nulubiro ukusoka ku balongosi. Butali bwa kabaliro ako katundu wabutuli bulibosa asakwegha usakuya wakukonga indaghiro shopilikana ni kisu kyosa kyapasi.

Pobika indaghiro isi, bosa abo bapalamasiwe pa mbombo yakukolerana nikipahu kubakikulu nabalindwana beghirepo ulubafu. Ikyi kyali bo ulu pakulonda ukuketa kanunu ukuti wesa amanye ichakubomba linga tukubika ubutuli kubabombeliwa kipahu ukuti kiye kipepe pakubatula ababombeliwa kipahu. Kangu, ababombeliwa kipahu kangu kupilika kufuma ku uyo aghiwe nikipahu umu atuliwire. Kangu indamyo singayapo pakubombera imbatiko isi. Indamyo isi singatoliwaa pakuketa ukuti wesa uyo akuyagha kubombesya imbombo aye nu bumanyi wakufwana nimbombo yake. Ichi chis aukutula ukuti ubutuli bosa wakuperiwa buye bwakubika pankyeni uyo ababombeleleliwe kipahu. . Panongwa iyi, kununu ukuti bosa abo bakuya pakubombesya imbombo indaghiro isi nabosa abo bapalamasiwe ni mbombo yakubika ubutuli ku babombiliwa kipahu ukuti bipereke kwakukinda ukuti mfundo isi sifwanisye inongwa yake. Linga aliwesa akongire ifundo isi, nsukayika uma ukuti tungamasha kayiro aka kangu kubika ubutuli bwokongerera kwababombeliwa kipahu. Ukutula ababombeliwa kipahu ukuti babwaghe bwanaloli pandamyo iyi imbombeliwe nukuti abobabombire kipahu bo isi bafundiwe ukufwana nindaghiro umu sikuyobera.

Nati imbike ulughindiko ku ibughatila lya UKaid kwisira mu mbatiko ya Tithetse Nkhanza pakubika indalama kangu ubutuli ubungi pa mbombo yakutendekessa ifundo isi. Ulughindiko kangu lubuke ku fibughatilira fya UNFPA, UN Women nabangi babo ghotula bunduna ubu. Mmenye ukuti nongwa ya imbungo ya COVID-19, twabomba mukukoleranako ukuti ifundo situ siye syamaka ukuti sibombe mbombo mukabaliro ka ndamyo isyosikwisa kusitakulaghila. Linga tungaya pampene/ tunkhakolana maboko, tubaghire ukutola akayiro kakubombela abakikulu na abanyambale ikipahu.

Patricia Annie Kaliati

NDUNA YOKETA UKUTI PALEKE UKUNDANA PAKATI PA BANAKASI NA BANYAMBALA, IKITUKUKO KYA NTWAYA NU KUBIKA UBUTULI KUBANDU.

JULY 2020

Fing'anamulo Fya Masho

"Umwana": umundu aliwesa uyu finja fyake fikafika 18.

"Yuyongesha abana": ukufwana ni kiyaba/kibafu 15 cha ndaghiro ukufwanisha kuyongesha abandu, kuyongesha abana fikung'anamula ukuti kwegha abana, nubapimba kusoka nabo malo ghangi nubuka nabo kubungi nobasunga. Kwambilira pamo kwegha abana kubabombesya imbombo kubalumbusha. Linga umwana ayongeshiwe, kyutubula pabweru ukuti umwana uyo azgobibwe, bamutilishagha na kumufimbilisha. Chapabwere ukuti umwana uyo atalitique ukuti bamuyongeshe.

"Ukwilamba": isi sho ndalama isho awo baghibwe ukuti basobile panongwa bikulipa kwa abo bibubusha kwikoloti. Ndalama isi sikubikiwa panongwa isi; kubomosherao ifyo fyonangike, kubikiwa fwana chihombo. **"ukwilamba koghomolerao ifyakonangika sho** ndalama isho ikoloti lyalamwile ukuti sibikighwe ukuti sibombere imbombo sya mabilu ghakukipatala, amabilu gha kwikoloti, Indalama isho bakubombilibwa kipahu ataghire kangi indalama sya kutendekesha ifindu fya mubombilibwa kipahu fyo fyonangike. Mofwanikisha, mwanakasi uyo akomighwe nu ndume wake nukonyoka ichiboko numughoneka mukipatala amasiku amahano ni limo (6), kokuti igeni yake yitakwenda kwa masiku 6, po apo umama uyu akamupinye kwikoloti ukuti bandambe ni ndalama syakuti akalipile kukipatala, indalama sya kumlipa umwimiliri bwa nongwa mwikoloti, kangisona kubweshesha indalama syo atolighwe kwagha nongwa yakuti igeni pamo mbombo yake yalimire kwa masiku 6. Ukuti umundu ambilire indalama bo isi ama lisiti ni fikalatasi fyobikira ubukaboni fibikighwe kwikoloti.

"Ukwilamba kobikika bwaka": ni ndalama sho shubikiwa panongwa ya fyobaba ni ndamyo isho umundu akindilemo panongwa yakubombiliwa kipahu. Mofwanikisha, panongwa yaku konyoka ikiboko, ikoloti likuketa ubwingi bwa fyobaba ni ndamyo iyo mbombeliwa kipahu ikwendamo kangi paumalikisho bwa bwingi bwa ndalama isho sibaghile ubikiwa. Ukwilamba kwa lufundo isi ndalama sho shupeliwa panongwa yakusita kwionong'ona kwa monangi. Mofwanikisha, linga mwanakasi yula akonywike ikiboko panongwa yakuti undume wake amududulwishe mwakipahu po amenye ukuti papipi pake pali amasitepi ghakwika nughwira ikiboko pakutira kunghwira umwana, umwanakasi uyu abaghire kwambilira ukwilamba kwa lufundo.

"Kughonana nu mwana": ukufwana ni kiyaba/kibafu 138 kya ndaghiro sya kisu kya Malawi, kyung'anamula bubomboro bwakughonana na balindwana abo batafwanisha ifinja 16. "Kusosha inongwa kwikoloti": ukufwana ni kiyaba chabubiri (2) cha ndaghiro syakuketa syakupakisha, kubika chifighiliro nu bwanalori ku bana. Kyung'anamula ukuti inongwa iyi apangiwire kipahu yo mwana po ukusoshiwa nukulongiwa panja pikoloti.

"Ikipahu kya pakaya": ukufwana ni kiyaba chabubiri (2) cha ndaghiro sya kuketa ukuti ikipahu kiye kinandi nkaya kyukung'anamula ukuti ubonangi bulibosa bo bunkhabombiwa pa bandu bosokera akaya kamokene, ubonangi ubu bungaya bwakubombiliwa kipahu pamubiri, bofwana fyoghonana, ukunyozana fyofwana ni ndalama na finyake.

"Ubukamu wapakaya": ukufwana ni chiyaba cha bubiri chandaghiro shakubweshako ikipahu syobombiwa pakaya. Kyung'anamula ukuti ubukamu ubo bulipo bwa bandu bosoka kaya kamokene kangi bakwikala pampene kangisona bikusubilana pa bwikaliro ni nkhani ya ndalama. mubukamu bo ubu:

- mutulanongwa na mubombinongwa bikuya pa ndume nu nkasi
- umundu na mubombinongwa bapapishene umwana kangi umundu uyu akubombiliwa ikipahu sya pakaya nu wakwilumba pamo lusako lwakubombiliwa ikipahu sya pakaya bunywamu fiyo.
- umundu yumo yo umpapi kangi yungi yo mwana pamo mukamu wakwikala naye itolo pakaya; kangisona
- mutulainongwa na mubombanongwa bali pa kibwezi kangi bikwenderana kwakukinda chinja chimochene

"Ikipahu kya pakati pa banyambala na bakikulu": kipahu kyantundu bo ubu muli ububomboro bunyali wantundu bwingi. Kipahu iiki kyubombiwa panongwa yakuti umundu yo obombiriwa ikipahu yo mukikulu pamo ndumyana/munyambala lori kingi ikipahu kya ntundu bo ubu kikubombiliwa kwa bamama pamo balindwana.

"Ububomboro bunyali": ukufwana ni kiyaba kyabutatu kya ndaghiro shakuketesha ukuti pangayagha ulegghana pakati pa banakasi na balumyana, fikung'anamula ukuti ububomboro ubo, bakweghera ukuleghana uko kulipo pakati pa balumyana na bamama kangisona kuya umundu ghwa nyegha pamo mkenja, bunkhabomba ifindu ifi;

- ukuchefya ulughindiko, ubumi pamo ulusayo ghwamundu alighwesa.
- ukubaba kwa mubiri kangi ukwiwya mundumbula kwa mundu alighwesa

"Wakubika ubutuli bwa fya bumi": ifibughutilira pamo bamanyi ba fyakipatala bo bikubika ubutuli bwa fya bumi, amanesi na madokotala, bo bamanyire fyakubika ubutuli bwa fya bumi mu fipatala vya boma na fyo fitaya fya boma.

"Mughaniwa/nganiwa": undume, unkasi mughanibwa mwanakasi, mughanibwa ndumyana pamo ikibwezi. Ikipahu kya pa ghumanyani bwa bwanalori ni kipahu kyosa ikyo kyubombiliwa pakati pa bandu begi pamo bapaghumanyani.

"Ubuyo wakwaghirako untundu ghulighosa wa butuli": ugho gho buyo ugho abandu babombeleleliwa ikipahu bankhaghako ubutuli wakukindanakindana. Ubutuli bwa fya bumi, ubutuli bwa fya ndaghiro, kangisona ubutuli wandamyo syakukindanakindana, ubutuli ubu ghukupeliwa nifibughutilira ifyo fikwaghana nubombora palikimo/pampene imbombo yakutula abo babombilighwe ikipahu "Ikipahu skyapamubili": bubomboro pamo kusita kubomba ikyindu kyimo ninongwa yakumfulasha umundu pa mbili

"Ubuyo/Amalo ghakufighililiwa": agha gho malo agho mubombiliwa kipahu olonda butuli na nusamallika akwikala. Malo agha ghabaghile abapanyegha agho bikusunga bandu batolwe pamo malo agho bayengire ukuti bafughatilirengoko babombiliwa kipahu mwakughulirapo/molindililapo bwaka.

"Kunkolelera": ukufwana ni kiyaba 132 kya ndaghiro sya kisu kya Malawi, fikung'anamula ukuti kughoghonana nu mama pamo mulindwana uyo atafwanisha ifinja 16 kuyamunyenye mwakusita kupilikana kabalilo kamo, umama pamo mwanakasi uyu ankhitika nongwa yotira, pamo ndumyana azgobilighwe—kope uku konkolelera

"Mbatiko sha bupi bwa butuli": Fyukung'anamula ukuti imbatitiko syo syabikibwe pakutula mubombilibwa ikipahu ukuti agho ubutuli bwa bwanalori pa ifyo fyambonekire/fyamuketighwire.

"Wakubika ubutuli": mundu pamo ibukatilira liliryosa ilyo litikighwe ukuti linkhabika ubutuli kwa mama pamo mulindwana yo abombilighwe ikipahu, kangi mufibughatila mo muli abapolisi, ifibughatila fyo fikubika chifighiliro mutwaya (abapolisi bankaya) abakipanga, ama ofesi gha boma, nama ofesi agho ghata gha boma kangisona ifibughatililira fyo tula abalondo.

"Kipahu kya kughonana": ububomboro bulighosa wakufwana kughonana bwakusita kupilikana pamo kumtilisha kangisona kwitika pamo kubonesha kufilonda kubomba konanga fyosa fisindikisighwe mu ishapatula XV cha ndaghiro syakwendesyero nkisu kya Malawi (konanga kubungi ko Kunkolelera, kunsunga umundu kwakusita kupilikana naye, kumfulasha amawwalo mwanakasi, lunyoza kwa banakasi,, kughonana abanakasi bene, kukolelera abana na bandu bazembano/boshuta untu, kwingishana ubuhule, kusosha lwanda, nafinyake)

"Kubomba pamo ukum'bombesya mundu isyakughonana ukuti ukabepo": bo bubomboro bwakuleghanalegghana fwana kukolelera,

kughonana numwana, kumfulasha amavwalo fya mwanakasi pamo ndumyana nukuketesha bwikaliro bwa kughana fyo ghonana.

“Kumtamyama umundu panongwa sya kughonana”: ukufwana ni chiyaba 6 cha ndaghiro syakuketa ukuti patankhayagha kuleghana pakatu pa bamama na batata, Fyung’anamula ukuti kubomba pamo kuyoba findu fyokhuza kughonana ifyo finkhabomba ukuti umundu atilishike pamo ukut ateteme.

“Bwakubombeleleliwa Kipahu”: mundu (fwana umama, umwana, ndumyana, mundu unyongafu) uyo isile pa bweru ukuti abombilighwe ikipahu. mashu ghakuti ‘babombilighwa ikipahu’ ghakufumushiwa ukuti ifundo yene yimanyikiwe kale ikipahu kyabombibwe nalori, lori uyo bamuyobire ukuti yo abombagha ikipahu ikyi ikoloti ikali pomwagha ukuti aninongwa.

“Mbatiko sya kubika pankyeni abakubombilibwa ikipahu”: bosa abo beghilepo ulubafu pindamyoy ya fipahu fyobombera abamama bikubika pankyeni ulusayo, fyakusoba kangisona fyakulonda fya abo babombileleliwe ikipahu.

“Inongwa yobika pankyeni mbombeleleliwa ikipahu”: nkhaliro kamo mbombeleliwa kipahu, yo angaya pankyeni usuma kwikoloti

pamo umundu yungi wupalubafu. Amakoloti ghabaghire kulondelesha umundu uyo abombilibwe ikipahu akabaliro kosa. Mofwanikisha, pa inongwa ya mughunda, tata yumo angulikisha mighunda ya pakaya iyi lumo balimagha nabalumbu bake bosa abo abalume babo bafwire. Bo baghulire iminda iyi bali abandu ba geni babiri papo tata uyo abopire ni ndalama syosa. Inongwa iyi yibaghishene ukufika kwikoloti inongwa abandu bageni abo baghulire umughunda ughu bankhalonda umanya mweneko wabuyo ubu. Abamama abawiri bapokweghwa ubuyo ubo baghiraghapo ifyakulya nu butuli pa kaya kyabo. Po isho utata uyo abombire sho shakipahu kangi shopalamasya ifyuma kwa bamama babiri aba. Abamama babombeliwe ikipahu. Linga ikoloti likafufuza uma sha bamama babiri aba kokuti ikoloti lyapakisha sya lusayo lwa bandu babiri bageni. Apa chubonesha pabweru ukuti umundu ghobombiriwa ikipahu atomanyikwa mbibimbibi/nakalinga umma. Po makoloti ghabaghire kulondekesha abandu abo babombiliwe ikipahu pa nongwa silishosa. Linga mubombiliwa kipahu alondeshiwe nukwaghika, po kikuya kipepe ukuti ikoloti lifighilire ulusayo ghwabo pope kubatula kubalongosha uko bangaghako ubutuli pa kipahu ikyo babombeleliwe.

“

*Abo bikubomba imbombo ku kipatala
balibandu bakupilikisya kangu bakisa.*

*Walindulire fiyo ukuti mbilikisye imbatiko iya mumo
inongwa yangu yiyapakwendela.*

”

- vii. Uyo otula pakwendekesha ubudumulilo bwa Ikoloti kuti bukongeskeka.
- viii. Chobika ubutuli uyo itikisiwe ni boma kuti abaghile ubomba imbombo iyi.

b) Usuma ikoloti kuti litumule ukuti ghokwibubushira abikeghe ubutuli kwa mwana po abandu awo wangamwimilira ghonyoziwa bo Aaa:

- i. Mwana
- ii. Umpapi wa mwana
- iii. Uyo akwikala nu mwana
- iv. Uyo obomba imbombo yobika ubutuli Ku bandu.
- v. Bakamu ba mwana
- vi. Ba polisi
- vii. Umanyiisi
- viii. Wa kipatala
- ix. Mundu yungi aliwesa uyo abaghilire.

Ulubatiko lwa nongwa yolonda ifihombiwa lukwanda linga wakudandaula abukile kwi koloti ubika madandaulo ghake. Umundu wodandaulika abaghile ukwamulapo pa nongwa iyi bo amasiku 14 ghatakinda kwi koloti linywamu. Linga ghodandaulika atamulapo ufwana na masiku 15, ughodandaula akwambilira ifihombiwa fyosa ifyo asimile kwi koloti. Linga ghodandaulika atikwisapo hagma, inongwa yukinda mumbatiki simo isho singeghera miyesi yibiri kwi koloti linywamu bo inongwa yikali yitingila ukuti yikayowiwe bo inongwa yikali yitingila ukuti yikalingiwe mwi koloti ulonga Inongwa kungeghe masiku ghawiri pamo ghatatu po ubutumulilo ghubikiwa mumasiku 30 boghatakinda. kwi koloti linandi lutayako Ulubatiko lwakunangiska kuti inongwa shegheghe akabalilo katali buli kuti yande ulongiwa. Pa nongwa iyi, ubutuli bwa akabalilo ako inongwa singeghe vikweghela kuti iyi nongwa nyichi iyo I koloti likulonga.

ABO BIKUTULAPO UBIKA UBUTULI KU ABO BAPANGILIWE IKIPAHU

Ifyo bobika ubutuli ku abo bonyoziwa babaghile ukungesha:

- Ichakwanda, mungapangagha ububibi ghulighosa hagma tubalilo tosa pobika ubutuli ku abo banyoziwe. Abo bo banyoziwe bahobokeghe nubutuli ugho bakwambilira ufuma kwa uswe.
- Linga tumutula mwana, tuketekeshaghe kuti ubutuli bwitu buketa pa ifya kwaghilwa fya mwana uyu.
- Tuleke usala ichibomba kwambula ukwitikisiwa na uyo anyoziwe. Linga uyo anyoziwe yo mwana pamo mundu mushutano mutu, tweghe ulwitikisho ufuma ku mpapi pamo umukamu uyo abaghilile wa mwana pamo wa mundu umushutano.
- Yobesania mashu ghinu na abo banyoziwe pa buyo boputa imbepo pa myeee. Muyeshe kuti linga wonyoziwa mwanakasi bayobesania nu mwanakasi munyake kangi linga mwanalume yope numwanalume munyake linga abo bambilire ulunyozo mobalondile kuti mofuyile.
- Mupilikishe mwakwiyisha ifyo uyo anyoziwe olongosola. Mungamulongagha hagma. Mungasekagha pamo unangisha kuti mupalamasiwe pamo mwanomosiwa hagma.
- Mubikeghe ulughindiko ku abo banyoziwe kangi mungamuyobeshagha kandu kakuti kamfulaske indumbula hagma.
- Mulalushe amalalusho ghene agho ghokoleranako na Nasho agho alingisenie.
- Abo banyoziwe bangabwelesha gha amasho ghabo kingikingi.
- Uma ukubasaka pamo ukubapepesha ababombiliwa kipahu
- Tubalilo tosa, muketeshe kuti abo banyoziwe bakufighilirika nu lwana losa.
- Inongwa yokilania indaghilo pombombera kipahu mundu, nanga anyoziwe panandi buli, ying a Maliki laughs mukuyobesania waka hagma. Inongwa iyi yingamalikila mukuyobesania pene linga chakwitikisiwa ni indaghilo sha kisu kya Malawi. Tungayobesania waka linga uyo anyoziwe itikishe ubusobi bwake kangi a bapolisi na ba kwikoliti bitikishe ukuti inongwa yingamalikila panja pi koloti.
- Ufwana nu ndaghilo sha kisu iki, inongwa yokolera nughona nu mwana sho nongwa inywamu linywamu isho sibaghile ufikisiwa kupolisi. Inongwa ya mitundu iyi singamalikigha poyobesania waha hagma.
- Bapolisi babaghile ukasha abo banyoziwe nabakamu babo kuti kitakulya kinunu ukwighala Inongwa sha kughonana nu mwana, ukolerera ni nongwa yiliyosa wopalamashana ni fyoghonana. Inongwa sha mitundu iyi yibaghile ukuti yibukeghe kwi koloti kangi bosa abo bopalamasiwa ni nongwa isi wakweghiwa kuya bakaboni abosambukila mwakuti uyo apangile ulunyozo afundiwe nongwa yakayilo kake kabibi.
- Tubalilo tosa muye bandu bofindikisha kwambula uyoba

bweka, muketeshe ukuti pali kifighiliro kyo fwana kangu mubikeghe nunangisha ulughindiko.

- Ufwana ni indaghilo sha kisu iki, inongwa yokolera pamo ughonana nu mwana nu mwana mungabilikila kwi koloti bo mukali uyoba kupolisi.

Abandu Bantwaya

Abanyafyale na balongosi ba fipanga, ifipani nifibughutira fya nkaya babaghire ukumalana nakabombero ka kipahu ku bamama na balindwana. Kangi abakubombeliwa ikipahu naba khamu babo bighanile ukwakuyobela ku balongosi nifibughutira fya nkaya ifyakuketesha ulufighililo linga babombeliwe ikipahu. Abalongosi nifibughutira ifya nkaya bikuketesha ifya lufighililo pa bwandiro babaghile ukuketesha untundu wa kipahu iki babikile. Linga ikipahu kibonike ukuti kitokolelana nindaghilo sha nkisu (bo ubwakingoli, ukupanga usha ulobe nu mwana, ukukoma, ufulasha umundu, nifingi). Abalongosi nifibughutira ifyakuketesha isha lufighililo ntwaya kubaghile ukwakubika inongwa isi ku aba bapeliwe amaka aghakubika ubutuli ku aba babombeliwe ikipahu bo abapolisi pamo abakipatala. Abalongosi kangi nabakulumba ba fibughutira abakuketesha ifya lufighililo nkaya bangaghelagha ukumalila inongwa isi pakuyobeshanya. Inongwa isi sibaghile ukwa kuyobeliwa ku polisi pamo kukipatala bo ilisiku limolyene likakinda. Ukwakubika inongwa isi tuleke ukundonga uyo abombeliwe ikipahu pamo uyo apangile isha kipahu. Tuketeshe ukuti tuye bafindang'oma kuli uyu apangiliwe isha ikipahu kangi ubika ulughindiko losa.

Abafyakipatala ukongelelapo ubuyo ubu ubutuli bubaghile ukwayiwapo untundu ghulighosa.

Bosa abo bikusakisiwa ukuti babombeliwe ikipahu babaghile ukupimiwa m'mbili ku kipatala. Ukupima uku kubaghiliwe ukubombiwa numundu uyu amanyiwe isha kupima kangi ukubika ubutuli bwa kipatala kuli uyo abombeliwe ikipahu, akakubombeliwe isha bulowe kangi ni ikipahu kya ntundu ughungi. Bakipatala abo bamanyiwe ukubika ubulongosi babaghile ukubika ubutuli pa ndamyoye ya muminoghono.

Bakipatala basobika ubutuli ubu:

- Ukumpakikisha uyu abombeliwe ikipahu, ukongesha ululaghilo ukumpakikisha uyu abombeliwe isha kipahu.
- Ululusha kuli uyu abombeliwe isha kipahu ukuti bamanye ifingi pali isi sibombiwe.
- Ukulalusha muno mumbili myake muyilile.
- Ukupima umbili ghosa wamundu uyo.
- Ukumpima pa fibombelo fya kipatala kuli fyosa mumbili wake.
- Ulemba indamyoye shosa isi shaghiwe mubuku wakipatala kangi m'fisimbilo fya kukipatala.
- Ubika ubutuli wanakalinga pandamyoye iyi yibonike pa mbili wamundu uyu.
- Ukumpa imikota ya kufighilira umundu uyu ukuti angeghagha imbungo ya Ezi. Unkota ughu ukukoleliwa ukuti HIV-PEP kangi ghubaghile ukubikiwa boghakakinda amasiku matatu ukufuma apa umundu uyu abombeliwe isha kipahu kubulowe.
- Ukumpa unkota wakufighilira umundu ukuti angeghagha imbungo ya Hepatitis B.
- Unkota ughu ghukoleliwa HBV-PEP, unkota ughu ghubaghile upeliwa boghakakinda amasiku matatu ufumila apa umundu uyu apangiliwe ikipahu kya kunkolelela.
- Ukumpa unkota uwakutolesha ukwegha ulwanda bo amasiku matatu gha kakinda ukufuma apa umundu uyu balikolelele.
- Ukumpa unkota wa lufighililo ku mbungo sha kugonana.
- Ukumpa ubutuli wa kupungusha ukwilumbusha mundumbula nindamyoye sha m'aminoghono.
- Ukubuka pa kunketa umundu uyu muno ayilile.
- Ukughomokelelamo nukuyobesanya sha mundu uyu. Pakuyobesanya uyu isi pabaghile ukuti paye abandu aba kufuma imbafu shokindanakindana isha kipatala.
- Ukubika amashu gha kukipatala agho ghabukeghe kwikoloti.
- Ukumpa ubutuli uyu abombeliwe ikipahu linga babukile kwikoloti ninongwa shabo.

Abakukipatala babaghile utuma amasho agha ku polisi linga bamalile ukumpima uyu abombeliwe ikipahu bo likali isiku limolyene likakinda ukufumira apa umundu uyu abukilagha kukipatala.

Ubulongosi bwa kuketesha ukuti bungayangapo ubukindane bwa pakati pa bakikulu na banyambala, abana, abalemale kangi ubika ubutuli kubandu.

Aba bikubomba imbombo kukibughutira iki iya kubika ubutuli kubandu ku unduna ubu kangi ababikubomba imbombo ya kupakikisha abana twaya, botula kuli aba bikubombeliwa ikipahu mnjira inyingi bo isi:

Ukwenda ntwaya ukuti bakete muno ifindu fiyilile, ubika mbuyo ifindu fyakutula ubuka nkeni ulufighililo lwa bandu, ukwendesha imbombo shosa, ukulondesha abandu aba bikwambilila ubutuli ukuti bakakete muno ifindu fiwendela, kangi ukukolelana na bandu ntwaya ukubika mbuyo indondomeko shakuketesha ukuti abandu baye bakufighililiwa kangi bayeghe babumi ubununu nkyeni.

Ubutuli wakupa abandu/imbombo yakwagha fingi fyokhuza ikipahu ikyo kibombiwe

- Ukulalusha amalalusho pa nongwa yakumanya ifingi fikunangisha inongwa.
- Ukutula pakupepusha kuli aba babombeliwe ikipahu pa busito bwa ikipahu iki kibabombeliwe.
- Ukumanyiwa abandu injira shakufighilila kukipahu.
- Ukupa ulufighililo kuli abo bobombeliwe ikipahu.
- Ukubakonga aba babombeliwe ikipahu ukuti tumanye muno bikwitughalila.
- Ukubakakisha aba bikubombeliwa ikipahu nukubamanyiwa ifi babaghayile ukumanya kangi nukubalongosha.
- Ubatula ukubaghanya pamopene bosa abo bikutula kuli aba bikubombeliwa ikipahu bo abapolice, abakipatala kangi abakoloti kangi nifibughutira fyakukinda kindana kuti batulepo ukupa ubuyo wakwitubalapo na ku kuwonapo kuli abo bikubombeliwa ikipahu.
- Ukutendekesha amazgu gha nongwa iyi yikwakubikiwagha kwikoloti.
- Ukupa ubulongosi ku uyu abombeliwe ikipahu nabakamu bake.
- Ukuyapo apo wakubombeliwa ikipahu bo ikulalushiwa amalalusho nifibughutira ifyo fikupa ubutuli. Ifi fikuya bunobuno linga uyo abombeliwe ikipahu mwanike pamo umundu uyu azembele.
- Ukuketesha kuli wakubombeliwe ikipahu afighililiwe ukwakwegha ikikalata ukufuma kwikoloti pamo ukummweya uwakubombeliwa ikipahu nukwakumbika kubakamu aba babaghile ukumsunga kanunu.
- Ukunkongesha uyo abombeliwe ikipahu kangi ninongwa yake iyi yili kwikoloti.

Ubuofesi bwa polisi bwa kutula abo babombeliwe ikipahu.

Ulongosi bwa bofesi iyi;

- Ukupa ubutuli pa ndamyoye sha muminoghono.
- Ukulalukisha linga umundu uyu silipo simo shakuntetemesho.
- Ukukolerana na abo bikutula abandu pobwagha ubuyo bwakwitughalapo ubununu bwa mundu uyu.

Pala ni mwana, uyo wakugwira ntchito yakuvikirira wana kweniso Linga mwanike uyu ikubomba imbombo yakufighilira abana abanine kangi uyu ikubomba imbombo yakulalukisha inongwa sha kulongiwa kwikoloti uyo abaghile ukuti ayengepo panongwa isi akabalilo kosa.

Ubutuli bosa buye ukuti bupelibe bo amasiku mabili akafwana ufumila ilisiku ili inongwa isi sikabikiwagha ku ofesi ubu. Pabumaliro, inongwa iyi itumiwe kuma ofesi aghangi ku polisi kukuko.

Ubofesi bwa polisi wakulalusha/ukupelelesha (CID)

Ulongosi bwa ofesi iyi;

- ukulalusha/ukupelelesha nukupinya bosa abo bikwinoghoneliba ukuti bo abo babombile ikipahu.
- Ukupa ulufighililo kuli aba babombeliwe ikipahu.
- Ukukongesha abandu bosa aba babaghile ukuya nubuketi pa inongwa iyi.
- Ukusimba amashu kuli abo bikusakisiwa ukuti bo babombile kipahu.

Fyosa ifi fibaghile ukuti fibombiwe bo amashu mabiri ghakakinda ukufumira akabalilo aka inongwa iyi yabikiwe.

Ubofesi ya polisi Yokweghela inongwa kwikoloti.

Fyakubombiwa linga inongwa yikwingira mwikoloti;

- Ukubika ndubatiko inongwa iyi panongwa inine isi sikwawingira mwikoloti.
- Ishakufumbuliwa
- Ukumanya isiku lya nongwa kwikoloti
- Ikusimba amashu agha ghamanyikwe panongwa iyi mwakukolelana na abo bikubomba imbombo yakulalukisha inyingi sha kufwana nikipahu iki kikubombiwa
- Ukubalondesha abaketi bosa ukukolelana nubofesi bwa polisi iyi, fyakulalukisha/ ukupelelesha.
- Ukubika kuli ifi fisetuliwe kuli uyu atulile inongwa
- Ukuketesha ukuti amashu gha nongwa isi bakoliwe bosa abo bikusakisiwa batwaliwe kwikoloti inandi.

Fyosa ifi fibaghile ukubikiba bo amashu ilongo limo namana (14) ghakakinda ukufuma apa inongwa yabikibwe kwikoloti.

Ukwingisha inongwa ndubatiko lwa nongwa isi sikwingilagha kwiikoloti, isi sibaghile ukuya mbuyo;

- Ulubatiko lwafyosa ifyo fyaryaghilwe nkupelelesha inongwa
- Amashu ghanongwa iyi(sitetiment)
- Ilipot lya kupolisi
- Ilipot lya kusokiwa
- Ubuketi wampinyiwa
- Ifyakunangisha
- Abakalata bosa abo baghaghile ukuyapo.

Ikoloti

Ubulongosi bwa ikoloti bo ubu;

- Ukwighula inongwa. Pangakindagha isiku limo lyene boinongwa ikighuliwa ukufuma apa abapolisi bisagha nayo.
- Ukuyoba ilisiku lya nongwa nukubabula bosa abo inongwa iyi yikubapalamasha boghakafwana amashu mabili.
- Ukulonga inongwa. ukusita ukulekeleshalekesha ukukinda amashu kalongo namana inongwa iyeghe ukuti imalike.
- Uketesha ukuti wakubombeliwa ikipahu ikutuliwa mwakufwana.
- Ukuntuma uyu abombeliwe ikipahu ukuti abaghile ukwawubwagha ubutuli linga shaiwe ukuti pikulondiwa ubutuli. Isi sibombiweghe kisita kukabila.
- Ukusakikishapo ukuti uyo abombeliwe ikipahu alonde abalongi abanywamu(amaloya) abo babaghile unkutula panongwa isi. Isi sibaghile ukubombiwa linga ikoloti lyaghile ukuti umundu uyu ikutamiwa ukukongesha kuli isi ikoloti likuyoba.
- Ukupelelesha ubuketi bosa ubu bubikiwe.
- Ukubika ulutumulilo. Ikoloti likupa ulutumuliro ulunandilunandi ulusubisho kuli uyu abombeliwe ikipahu kangu ubutuli ubungi ubu bubaghile kupelibwa kuli uyo abombeliwe ikipahu.
- Ubika ulutumulilo ulwabumalilo, ulutumulilo ulu lubaghile ukupelibwa bo amashu malongo na matatu ghakakinda ukufumila apa inongwa yalyandire. ulutumulilo ulu lubaghile ukuya nulumulilo ulunandilunandi ukufwana nulumulilo nukupimililwa ifinja fyakunyumba yabanyololo. Ukupa ulutumulilo ulu, ikoloti libaghile uketesha ukuti bwakubombeliwa ikipahu aleke ukosiba isoni ku kipahu iki

abombeliwe.

- Ukutesha ukuti fyosa ifi ikoloti litumwile fyukongesiwa
- Waliyosa uyo atahoboka nubudumulilo bwa ikoloti pamo umu inongwa yosa umu yendile alinubwabuke bpkabilikila kwi koloti ilinyamu.
- Ukufwana nifighaba 360 na 361 fya indaghilo sha kendekehero ka nongwa nubukaboni bwa kwi koloti, ma koloti manywamu ghali na mama ghakwenesha umu makoloti manandi ghakubombela imbombo shabo. Abalongi ba makoloti manywamu ghali na maka gha kukolera fyosa fyopalamasha umu inongwa yikendela mwikoloti linandi kuti basimikishe linga inongwa yikenda kangu nukukongesha indaghilo. Kwaghiwe ukuti Inongwa yitalyendile kanunu, I koloti linywamu lingamanya udumula kuti fyosa ifyo ikoloti linandi lyatumwile fileke ukubomba imbombo. Linga fyabombiwa bo ulu, findu fibiri fingabombiwa:
 - a) Ikoloti linywamu lingabika ubu tumuliro bunyake.
 - b) Ikoloti linywamu lingadumula kuti Inongwa yikalongiwe kangu kanunu mwi koloti linandi lilalila.

Utendekesya akayiro: Kujela na kubuyo ubwakumanyikisya ukung'anamuka kwa kayiro

Imbombo yakutendesya akayiro aka yuyo aghiwe nikoloti ukuti monangi wukwanda linga inongwa yimalike. Akabaliro kamo, babo babombeliwe ikipahu bikulonda fiyo ukuti bakankete yuyo ababombile ikipahu kujela ukuti wakan'jobesye kilikyosa kikyo kili ku ndumbula yabo. Abo bikubomba imbombo kujela bangatendekesya imbatiko isya kung'anamula akayiro sisyo sikupa ulusako ukuti ababombeliwa kipahu nababo babombile ikipahu baghaneghe maso na maso.

Ifibughutula ifi fikaya fya boma

- Abo bikubomba imbombo yakutula abandu, ukubika ubutuli bwa minoghono, ubutuli panongwa, kangu na abo bikubomba imbombo ku ofesi ya polisi iyakutula babo babombeliwe ikipahu palikimo ni fibughutula fiyo fikaya fya boma babaghile ukutula pakubika ubulongosi kwa yuyo abombeliwe ikipahu linga bosa bamanyisiwe kanunu isya mbombo iyi. Akabombero akanunu aka mbombo iyi kokako kikubombela fiyo imbatiko isya bukete bubo bukutula. Ukongelapo apo, injira inunu syosisyo sikuketa pakwikilisa ukutamiwa kwa mundumbula kwa yuyo abombeliwe ikipahu.
- Ifibughutula ifi fingatula kangu pakwighula ubuyo bubo yuyo abombeliwe ikipahu anukubwagha ubutuli bwakukindanakindana nkaya.
- Ifibughutula ifi fingatula kangu pakubika ubuyo bubo bufighiliwe kanunu ubwakuti babo wabombeliwe ikipahu banukakwikalagapo pakabaliro kako inongwa yabo yilikwikoloti.
- Ifibughutula ifi fingatula kangu ukughomolerapo ubumi bwa babo babombeliwe ikipahu iyolo ukuti abandu aba baye bakwiyimila pabene pamasyo aghakaghiro aka makopala (indalama) ni findu ifingi.
- Ifibughutula ifi fingatula kangu fingatulapo pakughomokesya ubukamu nu bumanyani pakati pa abo babombeliwe ikipahu nababo babombile ikipahu iki. Ifi fikutula ukuti yuyo abombeliwe ikipahu ande ubumi ubupya kangu yuyo abombile ikipahu ukuti amanye nukwitikisya ukuti ifi abombile fifufyenie ubumi bwa n'nyake/n'nine.

“

Ngamenye ukuti aba polisi babaghire ukundula, lori bandulire.

Lino ngubuka kwi koloti.

”

Inongwa yapanja pikoloti kingi sikumanyiwa ukuti inongwa isya nkaya. Inongwa isya luko ulu, sikuyobiwa pakukongesya inyiho syakukindanakindana. Inongwa bosisi sitikuya m'maboko agha boma. Balipo abandu, ifibughutula, pamo amaghofesi ghawo ghasubiliwe nkaya ukuti gho agho ghangatula payoba inongwa isyakukindanakindana. Abandu, ifibughutula pamo amaofesi agha ghakuya ghakwiyenga ntwaya, polero imbombo syabo sikukongeska inyiho pamo ubwighane bwabandu kangu indaghilo sisyo abandu bitikisyene nasyo ukuti ghubakongesyeghe. Kafukufuku uyu ipologalamu iya Tithetse Nkhaza yabombile, ikunangisya ukuti abamama bingi bighanile amakoloti aghankaya pakuyoba amasyo aghafipahu ifya m'bweghi. Kafukufuku uyungi yuyo abombiwe nikibughutula ikya fisu fyosa ifya pasi ikya United Nations palikimo nifibughutula ifingi, balyaghile ukuti inongwa 80 pa nongwa 100 silisyosa sikumalikila mwikoloti ilya nkaya. Kafukufuku uyungi anangisye ukuti abandu bingi baghaghanile ama koloti agha nkaya panongwa iyakuti kikuya kipepe ukuti umundu ubwaghe ubwanalori nukufighililiwa pa kipahu kikyo abombeliwe. Amakoloti aghankaya ghikutula kangu fiyo m'buyo mumo amakoloti agha boma ghikubomba imbombo isi kisita kukola indumbula. Kikuya kwa m'bupimba ukuti abandu babo bolonda babwaghe ubutuli kwikoloti ilya nkaya po kangu kingi ubolongi ubwa ikoloti ilya nkaya bukuya bwakwitikisiwa na bandu bingi nkaya mula. Ukongelerapo apa, ifyakubombiwa

Abo bikweghapo ulubafu fiyo

Bamo mwa abo bikweghapo fiyo ulubafu pa mbombo isya makoloti agha ntwaya bo aba:

Banyafyale, abalongosi abafipanga, abalongosi aba fipani ifya ndale, abalongosi aba ndaghilo syokindanakindana, ubunyafyale ubwankaya, uyo ikubikisya ababombiliwa ikipahu, ifibughutula ifya ntwaya ifi fikutula babo babombeliwe ikipahu ngati ifibughutula ifya bamama, abafusha, kangu nifibughutula fifyo fikubomba imbombo sisyo sikupalamasya ikipahu kuba mama na balindwana.

Imbombo ya bosa aba, kokutula uyobesya kangu uyapakati pa nongwa, ubika ubulongosi nubutuli wokindanakindana kwa abo bobombiliwa ikipahu ku ma ofesi pamo mufibughutira fifyo fikubika ubutuli ku babombiliwa ikipahu.

- Kangu Kingi, inongwa linga yandile itakuya nakabalilo kako yikumalisiwa, loli bosa abo bikupalamasiwa, bikwikasiwa ukuti bendesyeghe inongwa mbibi/mwanakalinga linga syandile.
- Bosa abo bikweghapo ulubafu mumakoloti ghantwaya babaghire ukunangisya ulughindiko nusunga isili kabaliro kosa.
- Linga nongwa ya mama pamo undindwana yuyo ashutile m'ntu, um'demalano pamo unsita kuyoba (mbubu), bapapi pamo abakamu ba mundu uyu, abo bikubika ubutuli ku bandu ntwaya utu, pamo bafyakipatala babaghisenie uyapo ukuti babatule babo babombeliwe ikipahu ukuti balinganie fyosa.
- Mukabaliro kamo, inongwa ikumalikisiwa pikoloti ilya bwandilo. Akabalilo kamo, linga inongwa itamisisye, po yutumiwa kwi koloti ikulumba ilya n'twaya. nkifyani kwake, linga inongwa yitamisisye kwi koloti ilya mwafyale unnandi, inongwa iyi yikubuka kwi koloti ilya gulupu lumu kuntemi(T/A).

Ubukamu bubo bulipo pakati pa makoloti gha boma na makoloti aghantwaya pa nongwa isya konangilana kwa bandu abankaya.

Linga inongwa yitamiseye kumakoloti ghankaya, inongwa iyi ingatumiwa ku fibughutula pamo maofesi agha boma agho

ghapaliwe amaka ghakumasya inongwa isya luko ulu pamo ukulonda injira syapalubafu syakumalikisiya indamyo sisyo silipo. Kabaliro kingi, ifibughutula na maofesi agha boma agha ghikubomba imbombo yabo mokongesya indaghilo isya kisu kya Malawi pamo, kukongesya ifundo syofighilira ubwabuke bwa mundu aliwesa. Fibughutula na maofesi agha gho ghakuya ghabwandilo ukwambilira inongwa yiyo yifumile kwi koloti ilwankaya. Ukufuma kumaofesi nifibughutula ifya boma ifi, inongwa iyi ingatumisiwa kuma ofesi agha:

Ifibughutira ifya boma ifyakuketesya isya bwabuke ubwa bandu kuno ku Malawi

Ikibughutira iki kyubomba imbombo iyakufighilira ubwabuke bwa bandu, kangu yikubomba imbombo yake mwakwiyimilira paghene. Ikubughutira iki kikwimikiwa molongosiwa nulubafu 129 ulwa ndaghilo isya kwendesya ikisu iki kya Malawi. Iningwa iyakubikila ikibughutira iki yali yakufighilira ngangi ukulondesya iningwa syosa isya konangilana ubwabuke bwa bandu.

Ubwabuke ubu ikibughutira iki kikulondesya bobobo musimbiwe mu ndaghilo isya kisu iki pamo indaghilo isisngi isi ikisu iki kikukongesya/. Simo mwa mbombo isya kibughutira iki, syo isis;

- Ukulingania iboma na bandu bosa isya bwabuke bwa bandu
- Ulondesya ikipahu ikyakupalamasya ubwabuke bwa bandu
- Utulapo pakuyobesya inongwa sisyo sikupalamasya ubwabuke bwa mundu pakubika palikimo bosa babo fyubapalamasya.
- Ulonga inongwa sisyo sikupalamasya ukonangika kwa bwabuke bwa bandu.
- Ubika ubulongosi nubutuli kwa babo ubwabuke bwabo bonangike kangu ukubatuma kuko babaghile ukakubwagha ubutuli bwa pasima.
- Uketesha mumo ifibughutira na maofesi gha boma ghakwendekesyera imbombo shabo.
- Ukumalisiya inongwa sisyo syeghire imyesi mitatu isyakulondesya ni kibughutira iki.

Ubukambala ubwakuketesya isya kuti paleke ukuya ubukindano pakati pa banyambala na bakikulu, ikitukuko kya ntwaya kangu, ukubika ubutuli ku bandu (ma ingutu isyatula abandu kangu uketesya ukuti paleke ukuya ubukindane pakati pa batata na bamama)

(Keta isyo sisimbiwe pantu uwa fibughutira ifya boma)

Ikibughutira ikyakubika ubutuli ku bandu pa findu ifyakupalasya indaghilo

Ikibughutira ikyakubika ubutuli ku bandu pa findu ifyakupalasya indaghilo

Ofesi ya polisi yakuwona vyakovwira awo wachitirika nkhasa

Ikibughutira iki kimikiwe nulubafu ulyabutatu ulwa ndaghilo isyakupalamasya ukubika ubutuli ubwa ndaghilo ku bandu. Inongwa yake yoyukubika ubutuli pa fyandaghilo ngati ukuya nfwansi pamo ukuya mwimiliri pa nongwa, ukwimilira kangu ubika ubulongosi ku bandu abalondo panongwa. Abandu abo ikibughutira iki kikutula bobene babo bakabaghila ukufwanisya ukwegha uyo ikwendesya inongwa mwikoloti (Loya) panongwa yake. Ikibughutira iki, kyo kindu kimo ikyo iboma lyubika ku bandu bake kongerapo pa findu ufwana isukulu, ifyabumi, ifyakurya kangu na misi. Ikibughutira kyaluko ulu kilipo kimokyene nkisu iki kya Malawi.

Ighofesi iya polisi iyakuketa isyakutula babo babombeliwe ikipahu

Ukubika ubutuli kwa babo babombeliwe ikipahu kangi ukufighilira abana fyo fimo ifinywamu ifi aba polisi kuno ku Malawi bikubomba ukwisila mumbombo iyakubika ulufighilira ntwaya. Amaofesi agha ghabikiwe nkinja ikya 2001 pa nongwa yofighilira, kubukisya nkyeni, kangi ukuketesya ukuti ubwabuke bwa babo babombeliwe ikipahu isya luko lulilosa fiyofiyo abamama na bana ghukukongesiwa na aliwesa. Amaofesi agha ghikubomba ufwana buyo bwakisili agho inongwa isyakupalamasya ikipahu ikyoghonana, ukukolelera ni kipahu ikya luko ulungi isi sikulonda isili sikulondesiwa. Amaofesi agha ghikupa ubutuli ubu;

- Ubulongosi
- Kubika ubutuli pa ndamyo isya pam'biri pamo muminoghono
- Ukukasya nubingisyamo babo babombeliwe ikipahu
- ukutuma yuyo abombeliwa ikipahu ku kibughutira pamo ofesi iyingi ukuti kobakambili ubutuli ubwa luko ulungi. Ifi fyubombiwa linga amasiku mahano ghakakinda.

Iofesi iya nkulumba uyo ikuketesya ifya katundu ni kyuma ikyo abene nako bafwile

Iyi yo ofesi ya boma iyo yabikiwe ukuti yendesyege ifya katundu uyo benenawe bafwile. Unkulumba wa iboma lililyosa yo mwimilili wa ofesi iyi. Iofesi iyi yipanga ifi:

- Usunga molindililapo itolo katundu uyo bukayo ubwanaloli bosa ukuti abo bafwile balekele chokolo pamo nkamu wakuti angegha
- Ukusimba amakalatasi ghosuma ukwendesya pamo ukusunga katundu uyo benenawe bafwile
- Ukusaliwa nu mundu aliwesa ukuti ofesi iyi yo yisayabe katundu wake linga afwire.
- Kupanga/kwikasya ubwighane bwakusimba amakalatasi ghosuma ukwendesya pamo ukusunga katundu uyo linga benenawe bafwile. Ifi fibombiwe amasiku 14 linga ulusumo lutasimbiwa.

- Umundu uyo abaghilire angakasuma ku likoloti kabalilo kalikosa ukuti fikalatasi fyakwendesya kyuma ikyo benenakyo bafwire fisokeko ku ghofesi iyi
- Ukusunga fyosa ifi fipalamsiwe nakatundu uyo ighofesi iyi yisaliwe ukuti yo yisayabanie linga umwenenafyo afwire
- Ilikoloti likulumba lingasala umundu unkulumba uyo abaghilire ukuti yo ambilire katundu ukufuma ku ofesi iyi m'malo mwa mundu uyo yo mwana pamo unshutano umutu
- Ukulingania ikyuma kyosa ikyo benenakyo bakabuka pakulalusa, kyuma iki kibaghisyenie ukwitikisiwa/upangiwa gazeti kangi linga pakinda ifinja fibiri, kyuma iki kibaghisenie ukongeliwa pa kyuma kya kisu pamo ubombeliwa imbombo pa mbombo ghoyaba ikyuma ikyo benenakyo bafwire.
- Kuyawapakati linga abakamu ba uyo afwire, nakumo ukufwana na mumo ikyuma kingayabiliwa, kangi linga kuyapakati uku kutoliwike utula, inongwa iyi yutumisiwa ku likoloti

Ubuyo bwakulongera inongwa/ Ikoloti

(Ketesya ifi fisimbiwe pa mtu wa fibughutira fya boma)

Ubofesi bwakutula babo bali nubufulafu

Ubofesi ubu bwa boma kangi bwalighuliwe ukwendera nkighaba kya 123 kya ndaghilo isha kisu iki. Ubofesi ubu bwalighuliwe panongwa yakulonda ukutula pabupereresi bwa nongwa yiliyosa iyi yikuboneka ukuti yikanubwanaloli/yikanubuketi. Nakangi, linga uyu atuliliwe inongwa akapeliwa ulusako ulwakuti abaghire (ukusuma kangi) ukupanga apilu linga akahoboka nubulongi, nakangi linga bukayapo ubutuli bulibosa ubu apeliwe. I kibughutira iki kikuketesha muno ifibughutira fya boma ngati bapolisi, bafipatala, ikoloti, nighofesi isingi isi sikutulapo pa nongwa isi. Linga ifibughutira ifi ni ghofesi isi bikutoliwa ukukonga indaghilo pakubomba imbombo shabo, kangi linga batikuhobosya abandu balinubwabuke bwakakuyoba ku kughofesi iyi.

Babo bakubika ubutuli ku wamama na balindwana abo babombeliwe ikipahu

Government of Malawi

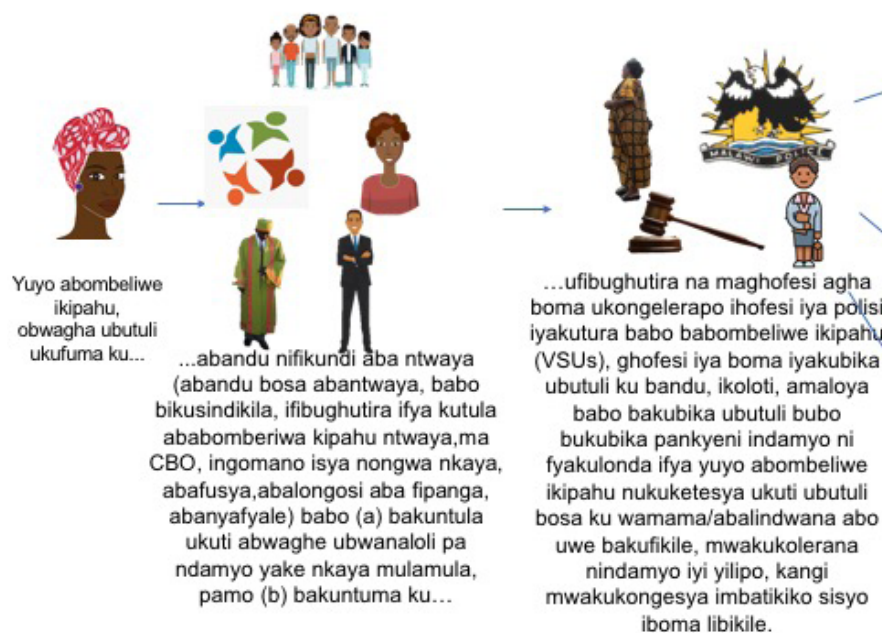
Abakwendesya nu kuketesya fyosa boba ku bukambala ubwakuketesya ukuti paleke ukuya ubukindane pakati pa bamama na batata, ikitukuko kya ntwaya nukubika ubutuli ku bandu. Ubukambala ubu bobu bukubika ubulongosi pa kabombero ka mbombo syosa.

I kibughutira ikya boma ikyakuketa isya bwabuke ubwa bandu ubwa Human Rights Commission, bobu kuketesya syosa nukulondesya linga ubwabuke ubwa mama/undindwana bonangike munjila yiliyosa.

Ifibughutira na maghofesi ghosa agha ghali pasi palubafu ulwa boma ulwakuketasya isya ndaghilo (Judiciary)

“

*Abalongi ba nongwa balitike
ukusuma kwangu ukuti mbike
ubuketi bwangu kubusyefu.*

*Ifi fyalindulire ukuti nende mu mbatiko syosa isya
nongwa yangu kisita ndamyo yiliyosa.*

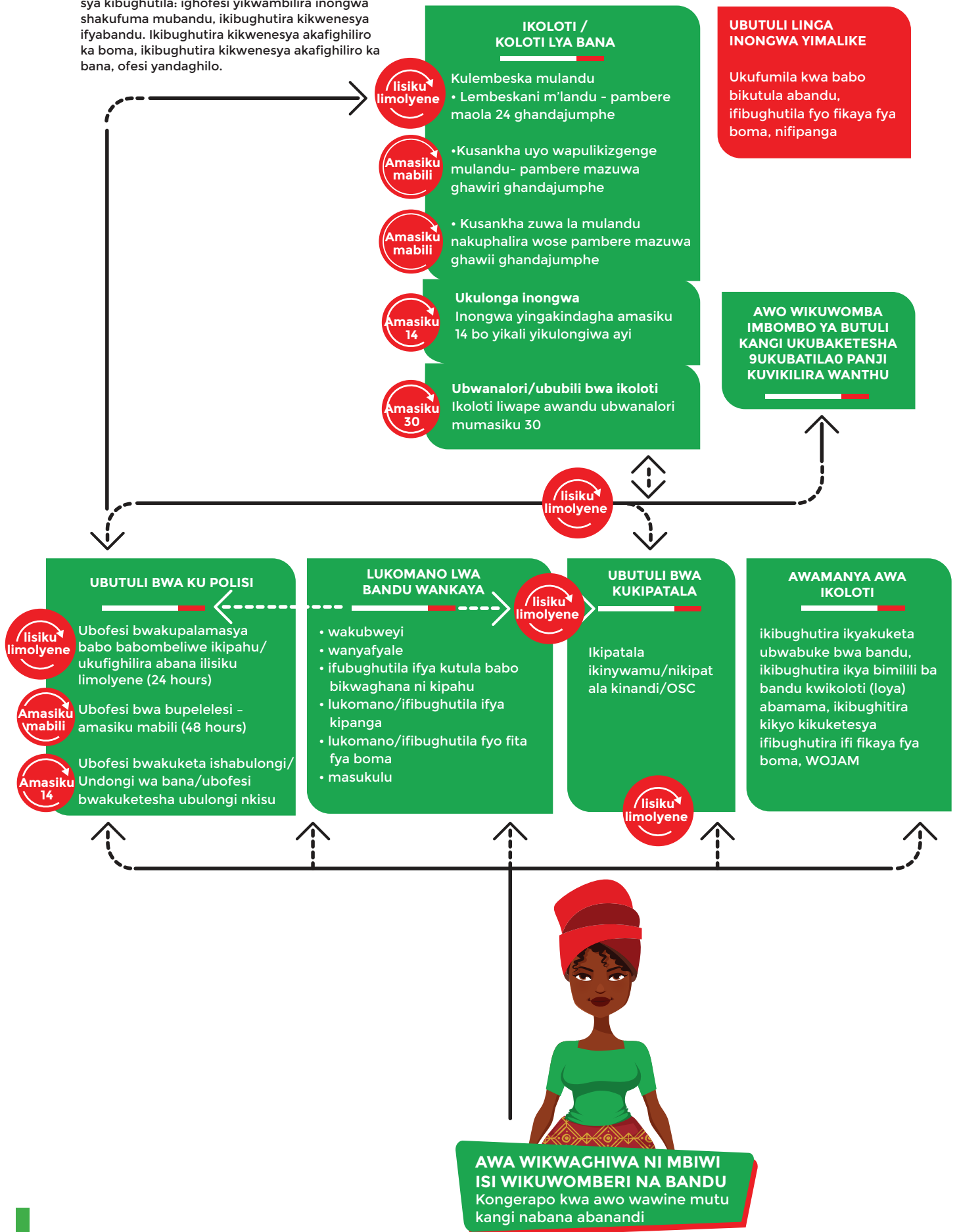
”

Ipeji yakongerapo ilyabwandiwo: Muno inongwa yibaghire yendereghe

Ulubatiko lwa muno inongwa isya kipahu isya pakughonana/ish m'bughaniwa/isha mumbili sibaghire syendereghe kwi koloti ilya boma ni koloti ilya nkaya.

Awo bikwenesya akabombero ka mbombo sya kibughutira: ighofesi yikwambilira inongwa shakufuma mubandu, ikibughutira kikwenesya ifyabandu. Ikibughutira kikwenesya akafighiliro ka boma, ikibughutira kikwenesya akafighiliro ka bana, ofesi yandaghilo.

“

*Ukufumila apo inongwa iya
mwanangu indindwana yalyandire,
twambilire ubutuli bwingi ukufuma
ku bandu aba nkaya kitu.*

”

Imbatiko iya nongwa iyakusita kukongesya indaghilo isya kisu isya kipahu ku bamama na balindwana muno ghukwendela: ikipahu kyakughoniwa, ikipahu ikya m'bweghi/pabughaniwa, ikipahu kya mumakoloti agha boma na makoloti agha nkaya

BA POLISI

Ubofesi bwabu pereresi

- Ukulemba isamoni
- Ukupererasha ubuketi
- Ukusunga kanunu ubuketi
- Ukuyobesania na nuwakutwala inongwa kwi koloti
- Ukuyobesania nuwa kipatala, kangu numundu uyo ikutulapo pabupereresi ubo bwaghiwepo.
- Ukumpinya uyu ikwinoghoniwa ukuti yo abombire inkhaza

Ubofesi ubwakutula umundu uyu abomberiwe inkhaza/aba bikupoka abana

- Ukuketesha ukuti aba babomberiwe inkhaza bikwitughala kanunu.
- Ukumughira uyu abomberiwe inkhaza umma
- Ukupererasha linga ghalipo amashaka ghalighosa ku mundu uyo abomberiwe inkhaza
- Ukunkasha indumbula
- Ukuntula linga akwipilika ububabe bulibosa pam>bili
- Ukunkasha uyu abomberiwe inkhaza
- Ukun>dalukisha amalalusho kulubafu
- Linga uyu abomberiwe inkhaza mwana nkeke, imbombo yose babaghire babombeghe bapolisi aba bikuketesha ishabutuli bwa bana.

Ukulonga inongwa/uwakulonga inongwa sya bana/ubofesi bwakulongana abandu

- Linga abapolisi bikulonga inongwa, linga inongwa ya mwana, babaghire balongeghe abapolisi aba bikulonga inongwa sha bana
- Ukulonga inongwa
- Ukubatula baba babomberiwe inkhaza pakubalondera abandu aba babaghire ukupilikana nabo kanono, bo munjobero na mmasayini
- Ukuketesha ukuti umundu uyu abomberiwe inkhaza ikupokiwa kwi koloti
- Ukuyobapo umu inongwa yikwendera
- Ukubika ulufundo bo inongwa yikali yikanda
- Ukuya palikimo na bosa aba bikuntula uyo abomberiwe inkhaza

IFIBUGHUTIRA, ABANDU NI BOFESI SYANKAYA

- Ikubughutira ikya sha mbweghi
- Abanyafyale
- Ikibughutira ikyakuketa ubutuli bwa uyu abomberiwe nkhaza/CCWP
- Ifibughutira ifa mu nyiputo
- fibughutira ifi fika fya mu boma/ma CBO
- Amasukulu

Imbombo shabo sho isi:

- Ukuketesha ukuti aba babomberiwe inkhaza bikutuliwa
- Kuno ko linga uyu abomberiwe inkhaza ikuyoba isi simbombeliwe
- Ukuketesha ukuti uyu abomberiwe inkhaza ikutuliwa mbimbibi
- Ukumughira uyu abomberiwe inkhaza umma
- Linga uyu abomberiwe inkhaza mwana, pamo lumo anikilema, mukeshe kanunu linga kilipo ikimanyisho kilikyosa ikya nkhaza
- Ukutuma inongwa

IKOLOTI/KOLOTI LYA BANA

Ukulemba isamoni

- Kegheghe isamoni bo isiku likakinda
- Sala ngani uwakulonga inongwa bo amasiku mabiri ghakakinda umma
- Musaleghe isiku lya kulongera inongwa, nukubamanyisha abandu bosa bo amasiku mabiri ghakakinda

Ukulonga inonga

- Inonga yingakindagha imilungu mibiri (amasiku 14) bo yikali yikatumba umma
- Mupilikisheghe isi imbafu shosa sikuyoba (untula nungwa/nuntuliliwa nongwa)
- Inonga sya wana sikulongiwa mu kipinda kya mwikoti mwo muli abandu awitikisiba bene.
- Ukwimikiakwimika inonga linga yili nkati mbulongi umma

Ubusobi/Ubwanaloli

- Pangakindagha umwesi bo unsobi akaghiwa
- Pabumaliro bwanonga pikulondiwa ifihombiwa nubutuli ku mundu uyu atuliliwe inongwa

UBUTULI UBO BUKULONDIWA LINGA INONGWA YIMALIKE

Ubutuli ubu bukufuma ku bofesi isha boma, bukubuka kubandu, ifibughutira ifi fikaya fya boma umma, nifibughutira ifya mu nyiputo

- Ukulongosha
- Ukutupo pa buyo bwakwitughalapo, kangu na kaya kakutu umundu abaghire ukwitughalapo kisita bogha
- ukunyokela kangu nukuya katughala mufikaya na muma sukulu, na ku mbombo syawo.

UBOFESI UBWAKUTULA ABANDU/ABA BIKWEGHAPO IKIGHABA PA KIPAHU IKI KIBOMBIWE

- Ukuketesha muno ayilire uyu abomberiwe inkhaza
- Ukuntula mminoghono, kangu ukunkasha bo isiku lya nongwa likafika. Fyosa ifyo fibombiwe musili/kulubafu
- Ukunsindikira uyu abomberiwe inkhaza kuno abaghire pakubwagha ubutuli, fiyofiyu linga mwana
- Ukuntula ukumwaghirira uyu abomberiwe inkhaza abandu aba abaghire ukupilikana nabo munjobero/ amasyini
- Ukuntuma uyu abomberiwe inkhaza kubungi
- Ukusimba ilipoti lya fyosa ifi fibaghirene ninongwa iyo--Ukwakubika ilipoti ilyo kwi koloti.
- Ubofesi ubwakutula abandu bubaghire ukuti bubikepo ubutuli ku bandu nifi bughutira ifi fikutulapo pa nongwa iyo. Ubutuli bwake bubaghire ukuya:- Ubuyo bwakwitughalapo
- Akaya kakwitughalapo, loli payeghe pabusita bogha bulibosa
- Na muno ifindu mufiketire, uyu abomberiwe inkhaza atumiweghe ku bofesi linga pakaya kake abaghire itughale nubogha
- Ubutuli bwakubayobesania, ukuti uyu linga yo atuliliwe inongwa ulughindiko lwake lungapungulagha umma.

UBUTULI BWA KIPATALA

ikipatala ikinywamu/ikipatala ikinandi

Imbombo syake sili bo ulu:

- Ukubika ubutuli bwa pambili wa mundu uyo ukuti aye kanunu
- Linga mwana, uyu abaghililiwe pa mbombo iyakutula abana abaghire ayengepo, na uyu eghilepo ikighaba ikinyamu panongwa iyo yope abaghire ayengepo
- Umundu abaghire atuliweghe pa minoghono, ukuti isi simbomberiwe singantamiagha mu ndumbula.
- Umundu uyo abaghire aperiweghe unkota ughu ghukutula ukuti angeghagha imbungo ya HIV (HIV PEP). Isi sibaghire sibombiweghe bo pakakinda amasiku matatu (72 hours)
- Abaghire kangu aperiweghe unkota uyu wukutula ukuti angeghagha ububine bwa kisukali (Hepatitis). Unkota wa (HBV PEP) bo ghakakinda amasiku matatu (72 hours).
- Abaghire kangu aperiweghe unkota uyu wukutula ukuti angeghagha ulwanda bo ghakakinda amasiku matatu (72 hours)
- Abaghire aperiweghe unkoto wakuntula ukuti angeghagha ububine bwa tetenus
- Kangu, abaghire aperiweghe imikota ighyakumpoka ukuti angabina imbungo shakuperana pakughonana
- Ukuketesha na muno umundu uyu ayilire pakwinoghona, nukumpako ubutuli ubu bumbaghirire
- Ukusimba i lipoti lya kukipatala, nukwakubika kwi koloti
- Ukwimira ubuketi kwi koloti
- Ukwakusimbisha inongwa kwi koloti

“

*Twisile apa ukuti mutufwanisye
kangi ukuti mutupeko ubulongosi
pa mashu aghakupalamasya ifya
munyegha. Tubuliwe ukuti twise
kuno ni kibughutira ikyakutula babo
babombeliwe ikipahu nkaya kitu.*

Tunulusubiro losa ukuti kuno mukuya potutula

”

“

Natilagha ukwakuyoba amashu wangu ku polisi, lori bandulire fiyo.

Wandulire kangi ukuti m'manye fimo na fimo sisyo sibaghire ukuti sibombiweghe kunkyeni kosa uku pa mbatiko isya nongwa yangu

”

Ministry of Gender, Community Development and Social Welfare,

Private Bag 330, Lilongwe 3, Malawi.

Telephone: +265 1 770 411 / 736. Fax: +265 1 770 826 / 774 105.

Email: gender@malawi.gov.mw.

Tithetse !
Nkhanza ●

Ubudindo bwa aliwesa

Tithetse !
Nkhanza ●